

An Approach to the Critical Assessment of Biography Writing (Case Study on the Ṭay al-Arḍ Attributed to Mirza Ṭaher Tonekaboni)

Ali Hasanbeigi

Professor, Department of Theology, University of Arak, Arak, Iran. a-hasanbeigi@araku.ac.ir

Abstract

This study aims to critically assess a miraculous event (keramah) attributed to Mirza Ṭaher Tonekaboni, a renowned philosopher of the Peripatetic tradition, mystic, and scholar active during the Qajar and early Pahlavi periods. Owing to his scholarly and spiritual reputation, and the transmission of this miracle by certain scholars of biographical literature, the account gained notable acceptance and circulation in books, journals, and online platforms. The science of biography writing is an enduring scholarly discipline among Muslim intellectuals, dedicated to documenting the lives and legacies of religious, intellectual, and social figures. Initially situated within historical studies, it later emerged as a distinct field. The objective of this research is twofold: to critically evaluate the authenticity of the reported miracle and to avoid unwarranted skepticism toward verifiable miraculous accounts. To this end, the author employs a descriptive-analytical method, first presenting the Ṭay al-Arḍ narrative of Mirza Ṭaher Tonekaboni as recorded in various sources and then analyzing it through a chronological comparison—a method long employed by Muslim historians to evaluate the credibility of historical and hadith reports. For example, Ibn e-Iṣḥāq (d. 151 A.H) records a report that the Prophet Moḥammad (PBUH) established a bond of brotherhood between Jaʿfar ibn Abi Ṭaleb and Maʿadh ibn e-Jabal. However, al-Waqedi challenges its accuracy, arguing that the event predates the Battle of Badr (2 A.H), during which Jaʿfar was still in Abyssinia and only arrived in Medina seven years later. Likewise, a hadith from Imam al-Ṣadeq (A.S) states that after the martyrdom of Imam Hossain (A.S), only three individuals remained steadfast in faith: Abu Khalid Kaboli, Yahya ibn Umm al-Ṭawil, and Jobair ibn Muṭʿim. However, historical records place Jobair's death between 57–59 A.H, predating Imam Zayn al-Abedin's (A.S) imamate in 61 A.H, thus contradicting the claim. Similarly, this study evaluates the Ṭay al-Arḍ narrative by analyzing the life dates of the key figures mentioned in the report—such as Mirza Naṣrollah Lak, Mirza Ṭaher Tonekaboni, Ismāʿil Aṣanlu, and Mirza Mahmood Ḥosseini Zanjani as well as the date of the construction of the Ayeneh Courtyard

Cite this article: Hasanbeigi, A. (2025). An Approach to the Critical Assessment of Biography Writing (Case Study on the Ṭay al-Arḍ Attributed to Mirza Ṭaher Tonekaboni), *History of Islam*, 26(1), p. 153-174.
<https://doi.org/10.22081/hiq.2023.61408.2190>

Received: 2024-06-22 ; **Revised:** 2024-09-11 ; **Accepted:** 2024-11-04 ; **Published online:** 2025-04-09

© The Author(s).

Article type: Research Article

Publisher: Baqir al-Olum University

(Şahñ-e Atabaki), a central location in the reported miracle. These dates are systematically compared to assess the feasibility of the account. Findings from this investigation indicate that the report concerning Mirza Ṭaher Tonekabon's Ṭay al-Arḍ (traveling long distances in the twinkling of an eye) suffers from a significant historiographical flaw common in biography writing namely, the temporal gap between the event and its documentation. According to Modīr al-Dawlah, he and the Imam of Friday Prayer of Zanjan visited Mirza Ṭaher in 1322 A.H, during which Mirza Ṭaher reportedly described the miracle as having occurred 30 to 40 years earlier, thus dating the event to around 1282 or 1292 A.H. However, inconsistencies arise: Ismail Aşanlu notes that Mirza Mahmood Zanjani, Imam of Friday Prayer, requested a visit to Mirza Ṭaher in 1322 A.H. Yet, Mirza Mahmood was born in 1309 A.H, making him only thirteen years old at that time—an age incompatible with such a formal role. Moreover, Mirza Ṭaher himself was born in 1280 A.H and entered the Tehran seminary in 1296 A.H at the age of sixteen. If the event occurred 30 years prior to 1322 A.H, he would have been twelve years old—prior to his seminary training and before the construction of the Ayeneh Courtyard, which began in 1295 A.H and concluded in 1303 A.H. If the miracle is dated 40 years earlier, Mirza Ṭaher would have been merely two years old, further compounding the implausibility. The courtyard itself did not exist at that time. Thus, the comparison of the reported event's timeline with the historical dates of the individuals and architectural landmarks involved reveals significant chronological discrepancies. These inconsistencies—between the time of the event and its narration, the ages and roles of the narrators, and the physical setting of the event—strongly challenge the credibility of the attributed miracle. The convergence of these temporal contradictions suggests that the Ṭay al-Arḍ narrative ascribed to Mirza Ṭaher Tonekaboni lacks historical veracity.

Keywords: Mirza Ṭaher Tonekaboni, Ṭay al-Arḍ, Biography writing, Knowledge of history.

نهج لمعرفة عيوب علم التراجم دراسة مخصصة (طي الأرض للميرزا طاهر التنكابني)

علي حسن بيكي

أستاذ، قسم اللاهوت، جامعة أراك، أراك، إيران. a-hasanbagi@araku.ac.ir

الملخص

يهدف هذا البحث إلى تقييم كرامة حظي بها الميرزا طاهر التنكابني، العالم الصوفي والفيلسوف في العهد القاجاري وأوائل العصر البهلوي. وقد ساهمت شهرة الميرزا طاهر التنكابني وشخصيته العلمية والروحية، بالإضافة إلى سرد بعض علماء الرجال والترجمة له، في قبول هذه الكرامة وتداولها على نطاق واسع في الكتب والمجلات والمواقع الإلكترونية. يُعد "علم التراجم" من أقدم العلوم لدى علماء المسلمين. وتتناول دراسات الترجمة، أو كتابة السيرة الذاتية، التعريف بالشخصيات العلمية والروحية والاجتماعية. وقد أدرجت هذه المعرفة في البداية ضمن "علم التاريخ"، ثم فصلت عنه لاحقاً لأسباب معينة. كما ذكر، يهدف هذا البحث إلى تقييم الفضائل المنقولة من جهة، وتجنب التشاؤم تجاه الفضائل الموثقة من جهة أخرى. وبناءً على ذلك، اعتمد المؤلف، مستخدماً المنهج الوصفي التحليلي، على رواية الميرزا طاهر التنكابني "طي الأرض" في المصادر ذات الصلة، وقيمتها باستخدام منهج مقارنة الأعوام، وهو منهج له تاريخ طويل بين علماء المسلمين؛ موضحاً أن علماء المسلمين اتخذوا "السنة" أساساً لهم، ووثقوا بها الأحداث والأحداث؛ فعلى سبيل المثال، كتب ابن إسحاق (ت ١٥١ هـ): "أخى النبي صلى الله عليه وسلم بين جعفر بن أبي طالب ومعاذ بن جبل، فصارا إخواناً".^٢ يرى الواقدي أن هذا الخبر غير صحيح؛ لأن عقد الأخوة كان قد عُقد قبل غزوة بدر (السنة الثانية من الهجرة)، وكان جعفر بن أبي طالب بالحيشة في تلك السنة. دخل المدينة المنورة بعد سبع سنوات من عقد الأخوة.^٣ وفي حديث، نقل عن الإمام الصادق (ع) قوله: "ارتد الناس بعد استشهاد الإمام الحسين (ع)، إلا ثلاثة أشخاص: أبو خالد الكابلي، ويحيى بن أم الطويل، وجبير بن مطعم. ثم انضم الناس تدريجياً إلى الإمام السجاد وأهل البيت".^٤ ومن الجدير بالذكر أن جبير بن مطعم توفي عام ٥٧ أو ٥٨ أو ٥٩ هـ ومن ناحية أخرى، بلغ الإمام السجاد (ع) الإمامة عام ٦١ هـ لذلك، لم يدرك جبير بن مطعم إمامة علي بن الحسين (ع) حتى يكون من أصحاب الإمام السجاد (ع). وفي هذه الدراسة، جعل المؤلف أيضاً "السنة" مركز التقييم. لذا، بمقارنة سنوات حياة الشخصيات المحورية في هذا التكرار، مثل: الميرزا ناصر الله لك، والميرزا طاهر التنكابني، وإسماعيل أصانلو، والميرزا محمود حسيني الزنجاني، بالإضافة إلى تاريخ المبنى الذي

استناداً إلى هذه المقالة: علي (٢٠٢٥). نهج لمعرفة عيوب علم التراجم دراسة مخصصة (طي الأرض للميرزا طاهر التنكابني). تاريخ الإسلام.

ص ١٥١-١٧٤. <https://doi.org/10.22081/hiq.2023.61408.2190>

تاريخ الاستلام: 2024/06/22 ؛ تاريخ المراجعة: 2024/09/11 ؛ تاريخ القبول: 2024/11/04 ؛ تاريخ النشر: 2025/04/09

© المؤلفون.

نوع المقالة: بحثية

٢. ابن هشام، السيرة النبوية، ج ٢، ص ١٥١.

٣. ابن سعد، الطبقات الكبرى، ج ٢، ص ٤٤٩؛ نفسه، ج ٣، ص ٢٥.

٤. الطوسي، اختيار معرفة الرجال، ص ١٢٣.

يتمتع بمكانة مهمة في هذه الكرامة، تم أخذ كل ذلك في الاعتبار ومقارنة سنواتهم مع بعضها البعض. تشير نتائج هذا البحث إلى أن تقرير الميرزا طاهر التنكابني عن "طي الأرض" مصحوب بأحد أخطاء الترجمة؛ لوجود فجوة بين حدث "طي الأرض" وتسجيله؛ موضحاً أنه وفقاً لتقرير مدير الدولة، فقد زار هو وإمام الجمعة المجتهد الزنجاني الميرزا طاهر التنكابني عام ١٣٢٢ هـ ويذكر الميرزا طاهر التنكابني أن حدث "طي الأرض" يرتبط بثلاثين إلى أربعين عاماً قبل عام ١٣٢٢ هـ وعليه، لا بد أن يكون هذا الحدث قد وقع عام ١٢٩٢ هـ أو ١٢٨٢ هـ أي بعد ثلاثين أو أربعين عاماً من وقوعه. يكتب إسماعيل أصانلو، أحد الشخصيات المحورية في تقرير كتاب "طي الأرض" للميرزا طاهر، ما يلي: "في عام ١٣٢٢ هـ كلفني السيد ميرزا محمود، إمام الجمعة، المجتهد الزنجاني، بزيارة الميرزا طاهر التنكابني، الذي كان مريضاً منذ مدة". مع ذلك، وُلد ميرزا محمود المجتهد الزنجاني عام ١٣٠٩ هـ وكان عمره آنذاك ثلاثة عشر عاماً. فكيف يكلف الآن إسماعيل أصانلو، مدير الدولة، بزيارة الميرزا طاهر التنكابني في الوقت نفسه؟ من ناحية أخرى، وُلد الميرزا طاهر التنكابني عام ١٢٨٠ هـ ودخل حوزة طهران في سن السادسة عشرة (١٢٩٦ هـ) لمواصلة دراسته الحوزوية. كما روى إسماعيل أصانلو، مدير الدولة، قصة "طي الأرض" عن الميرزا طاهر التنكابني عام ١٣٢٢ هـ أي عندما كان الميرزا طاهر التنكابني يبلغ من العمر ٤٢ عاماً. الآن، إذا أخذنا ثلاثين عاماً كأساس، لكان الميرزا طاهر يبلغ من العمر ١٢ عاماً في ذلك الوقت؛ بينما لم يكن الميرزا طاهر قد دخل طهران بعد لدراسة الدراسات الحوزوية؛ علاوة على ذلك، في ذلك الوقت، لم يتم بناء محكمة المرأة (محكمة الأتابكية) بعد؛ لأن بناء محكمة المرأة بدأ في عام ١٢٩٥ هـ وانتهى بعد ثماني سنوات، في عام ١٣٠٣ هـ إذا أخذنا أربعين عاماً كأساس، فسنواته المزد من الغموض؛ لأن عمر الميرزا طاهر آنذاك كان سنتين، ومن ناحية أخرى، بُني فناء المرأة بعد واحد وعشرين عاماً. وبمقارنة سنوات الحدث وسنة بناء فناء المرأة (أتابكي)، اتضح أن تقرير "طي أرض الميرزا طاهر التنكابني" لا يمكن أن يكون صحيحاً؛ لأنه بالإضافة إلى الفجوة بين نقل فضيلة "طي أرض الميرزا طاهر التنكابني" وتسجيلها من جهة، والتناقض بين سنة ميلاد الميرزا محمود المجتهد، إمام صلاة الجمعة في زنجان، وسنة طلبه من إسماعيل أصانلو، مدير الدولة، زيارة الميرزا طاهر التنكابني، من جهة أخرى، فإن قبول هذا التقرير يواجه تحدياً خطيراً. علاوة على ذلك، فإن الاختلاف بين سنة ميلاد الميرزا طاهر التنكابني، وسنة دخوله حوزة طهران، وسنة نقله الفضيلة عنه، كلها تشير إلى عدم صحة نسبة فضيلة "طي الأرض" إلى الميرزا طاهر التنكابني.

الكلمات المفتاحية: الميرزا طاهر التنكابني، تسجيل كرامة طي الأرض، علم التراجم، علم التاريخ.

رهیافتی بر آسیب‌شناسی تراجم‌نگاری (مطالعه موردی: طیّ الأرض میرزا طاهر تنکابنی)

علی حسن‌بیگی

استاد، گروه الهیات، دانشگاه اراک، اراک، ایران. a-hasanbagi@araku.ac.ir

چکیده

هدف این پژوهش، ارزیابی کرامتی است که به میرزا طاهر تنکابنی، عالم، عارف و فیلسوف مشایی دوره قاجار و پهلوی اول نسبت داده شده است. شهرت و شخصیت علمی و معنوی میرزا طاهر تنکابنی، و همچنین نقل آن توسط برخی از دانشیان رجال و تراجم، سبب شد که این کرامت مورد پذیرش و بازخورد فراوانی در کتاب‌ها، مجلات و پایگاه‌های اینترنتی قرار گیرد. «دانش تراجم»، از دانش‌های دیرینه در میان عالمان مسلمان است. تراجم‌نگاری یا بیوگرافی نویسی، به معرفی شخصیت‌های علمی، معنوی و اجتماعی می‌پردازد. این دانش در ابتدا، ذیل «دانش تاریخ» بوده و بعدها به دلایلی از دانش تاریخ جدا شده است. همان‌گونه که اشاره شد، هدف این پژوهش، ارزیابی کرامت‌های منقول از یک سو، و ممانعت از بدبینی نسبت به کرامت‌های مستند از سوی دیگر است. بر این پایه، نگارنده با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی، ابتدا گزارش طیّ الأرض میرزا طاهر تنکابنی در منابع مربوط به آن را نقل کرده و با استفاده از روش مقایسه سال‌ها که در میان دانشیان مسلمان، پیشینه دیرینه‌ای دارد، به ارزیابی آن مبادرت کرده است؛ توضیح آنکه دانشیان مسلمان «سال» را پایه قرار داده و رویداد و حدیث را با تکیه بر آن اعتبارسنجی می‌کردند؛ برای مثال، ابن اسحاق (م. ۱۵۱ق) می‌نویسد: پیامبر (ص) میان جعفر بن ابی‌طالب و معاذ بن جبل عقد اخوت بست و آن دو با یکدیگر برادر شدند.^۱ واقدی معتقد است که این گزارش، صحیح نیست؛ زیرا پیمان اخوت، پیش از جنگ بدر (سال دوم هجرت) منعقد شد و جعفر بن ابی‌طالب در آن سال در حبشه به سر می‌برد. او هفت سال پس از پیمان اخوت، وارد مدینه شد.^۲ در حدیثی از امام صادق (ع) نقل شده که فرمود: «مردم بعد از شهادت امام حسین (ع) مرتد شدند؛ مگر سه نفر: ابو‌خالد کابلی، یحیی بن ام‌الطویل و جبرین مطعم. بعدها مردم کم‌کم به امام سجاد و اهل بیت ملحق شدند». ^۳ گفتنی است، جبرین مطعم در سال ۵۷، ۵۸ یا ۵۹ هجری از دنیا رفت. از سوی دیگر، امام سجاد (ع) در سال ۶۱ هجرت، به امامت رسید. بنابراین، جبرین مطعم، امامت علی بن حسین (ع) را درک نکرده است تا بتواند از یاران امام سجاد (ع) باشد. نگارنده در این پژوهش نیز «سال» را محور ارزیابی قرار داده است. پس، با مقایسه سال‌های زیست شخصیت‌های محوری

استاد به این مقاله: حسن‌بیگی، علی (۱۴۰۴). رهیافتی بر آسیب‌شناسی تراجم‌نگاری (مطالعه موردی: طیّ الأرض میرزا طاهر تنکابنی). تاریخ اسلام، ۲۶(۱).

ص ۱۵۱-۱۷۴. <https://doi.org/10.22081/hiq.2023.61408.2190>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۴/۰۲؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۰۶/۲۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۱۴؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۰۱/۲۰

ناشر: دانشگاه باقرالعلوم (ع)

نوع مقاله: پژوهشی

© نویسندگان.

۲. ابن هشام، السیرة النبویة، ج ۲، ص ۱۵۱.

۳. ابن سعد، الطبقات الکبری، ج ۲، ص ۴۴۹؛ همان، ج ۳، ص ۲۵.

۴. طوسی، اختیار معرفة الرجال، ص ۱۲۳.

کرامت مذکور، از قبیل: میرزا نصرالله لک، میرزا طاهر تنکابنی، اسماعیل اصائلو و میرزا محمود حسینی زنجانی، و همچنین تاریخ بنایی که در کرامت مذکور جایگاه مهمی دارد، همگی مورد توجه قرار گرفته و سال‌های آن با یکدیگر مقایسه شدند. یافته‌های این پژوهش، گویای آن است که گزارش طی الأرض میرزا طاهر تنکابنی، با یکی از آسیب‌های تراجم‌نگاری همراه شده است؛ زیرا میان رویداد طی الأرض و ثبت آن، فاصله رخ داده است؛ توضیح آنکه طبق گزارش مدیر الدوله، او و امام جمعه مجتهد زنجانی در سال ۱۳۲۲ق به دیدار میرزا طاهر تنکابنی می‌روند. میرزا طاهر تنکابنی رویداد «طی الأرض» را مربوط به سی - چهل سال پیش از ۱۳۲۲ق عنوان می‌کند. براین اساس، این رویداد می‌بایست در سال ۱۲۹۲ق یا ۱۲۸۲ق روی داده باشد که طبعاً در آن سال، از این رویداد سی یا چهل سال گذشته است. اسماعیل اصائلو یکی از شخصیت‌های محوری گزارش طی الأرض میرزا طاهر می‌نویسد: «در تاریخ ۱۳۲۲ هجری قمری آقای میرزا محمود امام جمعه مجتهد زنجانی به من تکلیف کردند که به عبادت میرزا طاهر تنکابنی که مدتی در بستر بیماری است، برویم.» در صورتی که میرزا محمود مجتهد زنجانی، در سال ۱۳۰۹ق متولد شده و بنابراین، در سال ۱۳۲۲ق سیزده‌ساله بوده است. اکنون او چگونه به اسماعیل اصائلو مدیر الدوله تکلیف می‌کند که به اتفاق به عبادت میرزا طاهر تنکابنی بروند؟ از سوی دیگر، میرزا طاهر تنکابنی در سال ۱۲۸۰ق متولد شده و در ۱۶ سالگی (۱۲۹۶ق) برای ادامه تحصیلات حوزوی، وارد حوزه علمیه تهران شده است. همچنین، اسماعیل اصائلو مدیر الدوله، جریان «طی الأرض» را در سال ۱۳۲۲ق از زبان میرزا طاهر تنکابنی نقل کرده است؛ یعنی در ۴۲ سالگی میرزا طاهر تنکابنی. حال، اگر سی سال را مبنا قرار دهیم، میرزا طاهر در آن زمان، ۱۲ ساله بوده است؛ درحالی که میرزا طاهر در آن زمان، هنوز برای تحصیل دروس حوزوی، وارد تهران نشده است؛ ضمن اینکه در آن زمان، صحن آینه (صحن اتابکی) هنوز ساخته نشده است؛ زیرا ساختن صحن آینه، در سال ۱۲۹۵ق شروع گردید و پس از هشت سال، در سال ۱۳۰۳ق پایان یافت. اگر مبنا را چهل سال بگیریم، با ابهام بیشتری روبه‌رو می‌شود؛ زیرا در آن وقت، میرزا طاهر ۲ ساله بوده و از سویی، صحن آینه نیز بیست و یک سال بعد ساخته شده است. با مقایسه سال‌های نقل رویداد و سال بنای صحن آینه (اتابکی)، روشن گردید گزارش «طی الأرض میرزا طاهر تنکابنی» نمی‌تواند صحیح باشد؛ زیرا علاوه بر فاصله میان نقل کرامت «طی الأرض میرزا طاهر تنکابنی» و ثبت آن از یک سو، و ناهماهنگی میان سال تولد میرزا محمود مجتهد امام جمعه زنجان و سال تقاضای او از اسماعیل اصائلو مدیر الدوله برای رفتن به عبادت میرزا طاهر تنکابنی از سوی دیگر، پذیرش این گزارش با چالش جدی روبه‌روست. افزون بر این، ناهماهنگی میان سال تولد میرزا طاهر تنکابنی، سال ورود او به حوزه علمیه تهران و سال نقل کرامت از سوی او، همگی دلالت بر ناصحیح بودن انتساب کرامت «طی الأرض» به میرزا طاهر تنکابنی می‌کند.

کلیدواژه‌ها: میرزا طاهر تنکابنی، کرامت‌نگاری طی الأرض، تراجم‌نگاری، دانش تاریخ.

۱. مقدمه

«معجزه» و «کرامت» در فرهنگ دینی مسلمانان، دارای جایگاه بالایی است. عالمان و متکلمان اشعری و شیعی، به صورت مفصل در باره آنها بحث کرده‌اند.^۱ عالمان معتقدند «معجزه»، دلیل صدق ادعای نبوت است و در نتیجه، راستگو و دروغگو از یکدیگر شناسایی می‌گردند. همچنین، آنان معتقدند معجزه، به پیامبر اختصاص دارد؛ ولی «کرامت»، مختص پیامبر نیست و صدور آن، از سوی اولیای الهی نیز ممکن است.^۲ متکلمان معتزلی، منکر صدور کرامات از سوی اولیای الهی هستند؛ زیرا لازمه صدور کرامات از سوی ایشان، از بین رفتن دلالت معجزه بر صدق نبوت خواهد بود.^۳ از سوی دیگر، دانش تراجم‌نگاری یا بیوگرافی، از دانش‌های دیرینه در میان دانشیان مسلمان است. این دانش، به معرفی شخصیت‌های علمی، معنوی و اجتماعی می‌پردازد. در کتاب‌های تراجم، گاهی به نقل کرامت پرداخته می‌شود. برخی تراجم‌نگاران معاصر ایرانی، بیش از آنکه به معرفی و اندیشه‌های شخصیتی بپردازند، به نقل کرامت وی روی آورده‌اند. در این زمینه، می‌توان به کتاب‌های: *لاله‌ای از ملکوت*، در محضر *لا هوتیان*، *کیمیای محبت*، *زمر عارفان و ناگفته‌های عارفان* اشاره کرد. این رویکرد، سبب شده است که کرامت‌های راست و دروغ، نقل شود و در نتیجه، راه سوء استفاده برای برخی گشوده گردد. این رویکرد، بدبینی نسبت به کرامت‌های مستند را نیز سبب شده است. از این رو، «اعتبارسنجی کرامت‌ها»، یکی از اقدام‌های بایسته است، تا از رهگذر آن، راه سوء استفاده و بدبینی نسبت به کرامت‌های مستند، بسته شود. یکی از کسانی که در باره وی کرامتی نقل شده، میرزا طاهر تنکابنی (م. ۱۳۶۰ق) است. میرزا طاهر تنکابنی، از فیلسوفان و عارفان و از رجال سیاسی عصر خویش بود. شخصیت و جایگاه علمی و عملی میرزا طاهر، سبب گردید کرامت نقل شده در باره وی، انعکاس گسترده‌ای یابد. پذیرش این کرامت از سوی برخی از دانشیان رجال و تراجم و نقل آن توسط آنان، بر اعتبار آن در میان دانشوران افزود. با بررسی صورت گرفته، تاکنون موردی یافت نشد تا به اعتبارسنجی کرامت مذکور مبادرت کرده باشد. پرسش این پژوهش، آن است که کرامت نقل شده در باره میرزا طاهر تنکابنی، تا چه مقدار از اعتبار برخوردار است؟

۱. مفید، *اوانل المقالات*، ص ۸۰؛ علامه حلی، *کشف المراد*، ص ۱۵۷؛ *اللوامع الإلهیة*، ص ۲۸۲؛ شهرستانی، *نهایة الأقدام فی علم الکلام*، ص ۴۹۶؛ *فخر رازی*، *مفاتیح الغیب*، ج ۲۱، ص ۴۳۱-۴۳۲.
۲. شهرستانی، *نهایة الأقدام فی علم الکلام*، ص ۴۹۶-۴۹۷؛ *فخر رازی*، *مفاتیح الغیب*، ج ۲۱، ص ۴۳۱-۴۳۲؛ علامه حلی، *کشف المراد*، ص ۳۵۰-۳۵۱؛ *فاضل مقداد*، *اللوامع الإلهیة*، ص ۲۸۱-۲۸۲؛ *ابن میثم بحرانی*، *قواعد المرام فی علم الکلام*، ص ۱۸۲؛ *بیاضی*، *الصراط المستقیم الی مستحقى التقدیم*، ج ۱، ص ۹۴؛ *نراقی*، *أنیس الموحدين*، ص ۹۵-۹۶؛ *محسنی*، *صراط المستقیم*، ج ۳، ص ۳۹.
۳. *زمخشری*، *الکشاف*، ج ۵، ص ۶۳۲؛ *فخر رازی*، *مفاتیح الغیب*، ج ۲۱، ص ۴۳۲-۴۳۱؛ *مشیدی*، *کلام در کلام مولوی*، ص ۲۸۵.

این پژوهش، با مقایسه سال‌های نقل رویداد و سال بنای صحن اتابکی (صحن آینه یکی از صحن‌های حرم حضرت معصومه)، در صدد ارزیابی و اعتبارسنجی کرامت مذکور است.

۲. پیشینه تراجم‌نویسی در میان مسلمانان

بیوگرافی‌نویسی یا تراجم‌نگاری، در میان مسلمانان پیشینه دیرینه‌ای دارد. ابن سعد (م. ۲۳۰ق)، با نگارش *الطبقات الکبری*، به شرح حال پیامبر (ص)، صحابه و تابعین مبادرت کرد. پس از ابن سعد، این دانش همواره مورد توجه دانشیان مسلمان واقع شد. آنان در این زمینه، کارنامه درخشانی از خود ارائه کردند. نگارش آثار ذیل، شاهدی بر این ادعاست: تاریخ بغداد خطیب بغدادی (م. ۴۶۳ق)، طبقات الحنابلة ابن ابی یعلی (م. ۷۹۵ق)، القند فی ذکر علماء سمرقند نسفی (م. ۵۳۷ق)، تاریخ مدینه دمشق ابن عساکر (م. ۵۷۱ق)، صفوة الصفوة ابن جوزی (م. ۵۹۷ق)، وفیات الأعیان ابن خلکان (م. ۶۸۱ق)، الوافی بالوفیات صفدی (م. ۷۶۴ق)، طبقات الشافعية سبکی (م. ۷۷۱ق)، ریاض العلماء افندی (م. ۱۱۳۰ق)، أمل الآمل فی علماء جبل عامل حرّ عاملی (م. ۱۱۰۴ق)، طبقات الزیدیه شهاری (م. ۱۱۵۲ق)، روضات الجنات خوانساری (م. ۱۳۱۳ق)، تکملة أمل الآمل صدر (م. ۱۳۵۴ق)، قصص العلماء تنکابنی (م. ۱۳۰۲ق)، نامه دانشوران محمدمهدی عبدرب‌آبادی، میرزا ابوالفضل ساوجی، ملا عبدالوهاب قزوینی و میرزا حسن طالقانی، به ترتیب (م. ۱۳۳۱ق، م. ۱۳۱۲ق، م. ۱۳۰۶ق)، أعیان الشیعة محسن امین (م. ۱۳۷۱ق)، طبقات أعلام الشیعة آقابزرگ تهرانی (م. ۱۳۸۹ق)، الأعلام زرکلی (م. ۱۳۹۶ق)، مکارم الآثار معلم حبیب‌آبادی (م. ۱۳۹۶ق)، الكنی والألقاب شیخ عباس قمی (م. ۱۳۵۹ق)، خاندان نوبختی اقبال آشتیانی (م. ۱۳۳۴ق) و مستدرکات أعیان الشیعة حسن امین (م. ۱۴۲۳ق).

نقل برخی کرامات در قرآن^۱ و آشنایی مسلمانان با مسیحیت و رواج تصوف در میان آنان،^۲ سبب گردید برخی تراجم‌نگاران به نقل کرامات روی آوردند. با توجه به عوامل مذکور، در قرن پنجم، ابونعیم اصفهانی (م. ۴۳۰ق)، با تألیف *حلیة الأولیاء*، تراجم‌نگاری را وارد عرصه جدیدی کرد. او در این اثر، به نقل کرامات پرداخت و از آن پس، نقل کرامات در تراجم‌نگاری جایگاه ویژه‌ای پیدا کرد. پس از حمله مغول و گسترش خانقاه‌ها،^۳ تراجم‌نگاری، «کرامت‌محور» گردید. گرچه شیخ حرّ عاملی (م. ۱۱۰۴ق) و میرزا عبدالله افندی (م. ۱۱۳۰ق)، به ترتیب در *تذکره أمل الآمل* و *ریاض العلماء* به نقل کرامات چندان روی خوش ندادند، ولی در دوره قاجار با گسترش دوباره تصوف، نقل کرامات، محور تراجم‌نگاری گردید. در قرن چهاردهم، سید حسن صدر (م. ۱۳۵۴ق)، شیخ آقابزرگ تهرانی (م. ۱۳۸۹ق)، سید محسن امین (م. ۱۳۷۱ق)، مدرّس

۱. آل عمران، آیه ۳۷.

۲. غنی، تاریخ تصوف در اسلام، ج ۲، ص ۹.

۳. حسن بیگی، گنابادیه، ص ۴۱.

خیابانی (م. ۱۳۷۳ق) و معلم حبیب‌آبادی (م. ۱۳۹۶ق)، به ترتیب در: *تکملة أمل الآمل، طبقات أعلام الشیعة، أعیان الشیعة، ریحانة الأدب و مکارم الآثار*، اندکی به نقل کرامات پرداختند. در قرن مذکور، نهانی (م. ۱۳۵۰ق) نیز در اثری مستقل، موسوم به *جامع کرامات الأولیاء* به نقل کرامات پرداخت. در ایران از دهه هفتاد به این سوی، برخی از آثار تراجم‌نگاری، مجدداً کرامت‌محور شدند.

۳. پیشینه استفاده از مقایسه سال‌ها در دانش تاریخ، حدیث و تراجم

از آنجا که دانش تراجم، زیرمجموعه تاریخ بوده و دانش تاریخ نیز در ابتدا ذیل دانش حدیث و در بستر آن نشو و نما کرده است، عالمان همواره در ارزیابی و اعتبارسنجی گزاره‌های تراجم‌نگاری و تاریخی و حدیثی، از مقایسه سال‌ها با یکدیگر بهره برده‌اند. در ابتدای قرن دوم، روش مقایسه سال‌ها با یکدیگر و کاربست آن در پالایش و اعتبارسنجی حدیث، در میان محدثان مرسوم بوده است؛^۱ برای مثال، سفیان ثوری (م. ۱۴۴ق) گوید: «لما استعمل الرواة الکذب استعملنا لهم التاریخ؛ هرگاه راویان به دروغ‌گویی روی آورند، برای کشف دروغ آنان از تاریخ استفاده می‌کنیم».^۲ همچنین، حسان بن زید (م. ۱۷۹ق) می‌گوید: «لم یستعن علی الکذابين بمثل التاریخ نقول للشیخ سنة کم وُلدت فاذا اقر بمولده عرفنا صدقه من کذبه؛ هیچ چیزی همچون تاریخ، علیه دروغ‌گویان نیست. از مُحدث و راوی می‌پرسیم: چه سالی متولد شده‌ای؟ از پاسخش، راستگویی و دروغ‌گویی‌اش مشخص می‌گردد».^۳

۴. کارکرد مقایسه سال‌ها در دانش حدیث، تاریخ و تراجم‌نگاری

۴-۱. اعتبارسنجی حدیث

«مقایسه سال‌ها با یکدیگر»، همواره مورد توجه محدثان و پژوهشگران حدیث بوده است. محدثان با مقایسه سال‌ها با یکدیگر، به اعتبارسنجی و ارزیابی حدیث اقدام می‌کردند. در ذیل، به دو مورد اشاره می‌شود:

امام صادق (ع) می‌فرماید: «مردم بعد از شهادت امام حسین (ع) مرتد شدند؛ مگر سه نفر: ابو خالد کابلی، یحیی بن ام‌الطویل و جبیر بن مطعم. بعدها مردم کم‌کم به امام سجاد و اهل بیت ملحق شدند».^۴ گفتنی است که جبیر بن مطعم در سال ۵۷، ۵۸ یا ۵۹ هجری از دنیا رفت.^۵ از سوی دیگر، امام سجاد (ع)

۱. حسن بگي، *آسیب‌شناسی نقد و تحلیل تاریخ*، ص ۴۵-۴۶؛ مدرسی طباطبایی، *میراث مکتوب شیعه*، دفتر اول، ص ۱۴۴.

۲. خطیب بغدادی، *الکفایة*، ص ۱۴۷.

۳. همو، *تاریخ بغداد*، ج ۷، ص ۳۶۹.

۴. طوسی، *اختیار معرفة الرجال*، ص ۱۲۳.

۵. ابونعیم اصفهانی، *معرفة الصحابة*، ج ۱، ص ۴۳۱؛ طوسی، *الرجال*، ص ۳۲؛ ابن عبد البر، *الإستیعاب*، ج ۱، ص ۳۰۵؛

ابن عساکر، *تاریخ مدینة دمشق*، ج ۷۲، ص ۴۱؛ ابن اثیر، *اسد الغابة*، ج ۱، ص ۳۳۴؛ ابن حجر عسقلانی، *الاصابة*، ج ۱،

در سال ۶۱ هجرت، به امامت رسید. بنابراین، جبرین مطعم، امامت علی بن حسین (ع) را درک نکرده است تا بتواند از یاران امام سجاد (ع) باشد.

امام صادق (ع) فرمود: «امام حسین (ع) در ۵۸ سالگی به شهادت رسید؛ چنان که امام حسن (ع) نیز در ۵۸ سالگی از دنیا رفت.» ابوالفرج اصفهانی (۲۸۴-۳۵۶ ق) می نویسد: «این گزارش (حدیث)، صحیح نیست؛ زیرا از مسلمات تاریخ این است که امام حسن (ع) در سال سوم هجرت به دنیا آمد و در سال ۵۱ هجری از دنیا رفت. بنابراین، امام حسن (ع) در ۴۸ سالگی رحلت کرده است.^۱

۲-۴. اعتبارسنجی گزاره های تاریخی

«مقایسه سال ها با یکدیگر»، یکی از معیارهایی است که پژوهشگران تاریخ با کاربست آن، برای پالایش گزاره های تاریخی استفاده می کنند. در ذیل، به سه نمونه اشاره می شود:

ابن اسحاق (م. ۱۵۱ ق) می نویسد: «پیامبر (ص) میان مندرین عمرو (م. ۴ ق) و ابوذر غفاری (م. ۳۲ ق) عقد اخوت بست و آن دو با یکدیگر برادر شدند.»^۲ واقدی (م. ۲۰۷ ق)، بر این باور است که این گزارش، صحیح نیست؛ زیرا پیمان اخوت در میان مسلمان، پیش از جنگ بدر (سال دوم هجرت) روی داد و ابوذر در آن سال، در مدینه نبود؛ بلکه او پس از جنگ احزاب (سال پنجم) وارد مدینه شد.^۳

ابن اسحاق (م. ۱۵۱ ق) می نویسد: «پیامبر (ص) میان جعفر بن ابی طالب و معاذ بن جبل، عقد اخوت بست و آن دو با یکدیگر برادر شدند.»^۴ واقدی معتقد است که این گزارش، صحیح نیست؛ زیرا پیمان اخوت، پیش از جنگ بدر (سال دوم هجرت) منعقد شد و جعفر بن ابی طالب در آن سال، در حبشه به سر می برد. او هفت سال پس از پیمان اخوت، وارد مدینه شد.^۵ ابن هشام (م. ۲۱۳ یا ۲۱۸ ق) نیز به ناسازگاری گزارش پیوند برادری میان جعفر بن ابی طالب (م. ۸ ق) و معاذ بن جبل (م. ۱۷ ق) و غایب بودن جعفر بن ابی طالب در آن رویداد، اشاره کرده است.^۶

گزارش کرده اند که سهیل بن بیضاء (م. ۹ ق)، اسلام خویش را پنهان می کرد. از این رو، قریش او را به همراه خود به جنگ بدر آوردند. او اسیر مسلمانان شد و با گواهی عبدالله بن مسعود (م. ۳۲ یا ۳۳ ق) مبنی

ص ۵۷۱؛ ابن حجر عسقلانی، تهذیب التهذیب، ج ۲، ص ۶۴؛ ابومخرمه، قلادة النحر فی وفیات أعیان الدهر، ج ۱، ص ۳۲۰.

۱. ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ص ۸۵.

۲. ابن هشام، السیرة النبویة، ج ۲، ص ۱۵۲.

۳. ابن سعد، الطبقات الکبری، ج ۲، ص ۴۳۳؛ همان، ج ۳، ص ۱۵۹.

۴. ابن هشام، السیرة النبویة، ج ۲، ص ۱۵۱.

۵. ابن سعد، الطبقات الکبری، ج ۲، ص ۴۴۹؛ همان، ج ۳، ص ۲۵.

۶. ابن هشام، السیرة النبویة، ج ۲، ص ۱۵۱.

بر اینکه نماز خواندن او را در مکه دیده است، از بند اسارت رها گشت.^۱ ابن سعد (م. ۲۳۰ ق) می‌نویسد: «این گزارش، صحیح نیست؛ زیرا او پیش از عبدالله بن مسعود مسلمان شد و به مدینه هجرت کرد و همراهی او با پیامبر (ص) در جنگ بدر، از مسلمات تاریخ است.»^۲

۳-۴. ارزیابی گزاره‌های تراجم‌نگاری

سن افراد، سال تولد، وفات آنها و تاریخ رویدادها، پژوهشگر را در ارزیابی گزارش‌ها کمک شایانی می‌کند. نمونه‌های ذیل، شاهی بر این ادعا هستند: ابوحنیفه می‌گوید: «در سال ۸۰ ق متولد شدم و در سال ۹۴ ق از عبدالله بن انیس جهنی (م. ۵۴ یا ۸۰ ق) از صحابه پیامبر (ص) حدیث شنیدم». اکنون چگونه می‌توان به گزارش مذکور اعتماد کرد؛ زیرا ابوحنیفه ۲۶ سال پس از درگذشت عبدالله بن انیس جهنی (م. ۵۴ یا ۸۰ ق) متولد شده و یا در سال درگذشت عبدالله بن انیس جهنی، به دنیا آمده است.^۳ ابوحنیفه در سال ۸۰ ق به دنیا آمد. او می‌گوید: «من از معقل بن یسار مزنی (م. ۶۰ ق)، از صحابه پیامبر (ص) حدیث شنیدم». به نظر می‌رسد که این گزارش، قابل قبول نیست؛ زیرا ابوحنیفه ۲۰ سال پس از درگذشت معقل بن یسار مزنی (م. ۶۰ ق)، متولد شده است.^۴ ابن الفوطی (م. ۷۲۳ ق) در شرح حال ابن ابی الحدید می‌نویسد: «او در ایام کودکی، در سال ۶۱۱ قمری، قصاید «سبع علویات» را در مداین به نظم کشید». گزارش مذکور، صحیح نیست؛ زیرا اولاً، همه شرح حال‌نویسان تولد ابن ابی الحدید (م. ۶۵۶ ق) را سال ۵۸۶ قمری ذکر کرده‌اند. بنابراین، او در سال ۶۱۱ ق، حدود ۲۵ سال داشته و کودک نبوده است. ثانیاً، ابن ابی الحدید، شاگرد علی بن الفاروقی (م. ۶۰۲ ق) ساکن بغداد بوده و قبل از سال ۶۰۲ قمری، در بغداد بوده است. ثالثاً، ابن ابی الحدید در شرح بر نهج البلاغه، ج ۱، ص ۲۰۵ می‌گوید: در سال ۶۰۳ هجری در باره خطبه شقشقیه از ابوالخیر مصدق بن شبيب الواسطی (م. ۶۰۵ ق) مطلبی شنیده و این، بدان معناست که او مدت‌ها در بغداد سکونت داشته است. رابعاً، ابن ابی الحدید در ج ۲، ص ۵۲ کتاب خود می‌گوید: «این خبر را در سال ۶۱۰ قمری بر نقیب البصره خواندم»؛ یعنی پیش از سال ۶۱۱ قمری ساکن بغداد بوده است. خامساً، ابن ابی الحدید در ج ۱۵، ص ۲۳ می‌گوید: «در سال ۶۰۸ قمری در خانه ابن معد موسوی حاضر شدم» که باز چنین مطلبی، دلیل بر این است که او پیش از سال ۶۱۱ قمری، در بغداد بوده است.^۵

۱. ابن سعد، الطبقات الکبری، ج ۳، ص ۱۵۰.

۲. همان، ص ۱۵۱.

۳. اسد حیدر، الإمام الصادق والمذاهب الأربعة، ج ۱، ص ۲۹۴.

۴. همان، ص ۲۹۵.

۵. زریاب خویی، بزم آورد، ص ۶۰-۶۲؛ حسن بگی، آسیب‌شناسی نقد و تحلیل تاریخ، ص ۴۶-۴۷.

درختی بود، رفتیم. دقّ الباب کردیم؛ مدتی در هوای سرد زمستان، کنار در معطل شدیم تا آمدند در را بازکردند. به حیاط داخل و در ضلع شمالی شرقی حیاط، به اطاق بزرگ مستطیلی که مقداری کتاب در گوشه و کنار آن ریخته بود، راهنمایی شدیم. میرزا طاهر در پایین اتاق زیر کرسی استراحت کرده، ولی بیدار بود. از ناتوانی خود که قادر به برخاستن و انجام آداب معمولی نبود، اعتذار جست. آقای امام و بنده هرکدام در یک سمت کرسی نشستیم. پس از احوال‌پرسی و مذاکرات متفرقه که شرح جزئیات آن باعث تطویل کلام است، از مشا‌الیه پرسیدم که آیا میرزا نصرالله لک را شناخته است؟ گفت: میرزا نصرالله، شخص ع‌دیم‌النظیر و بزرگواری بود. مقصود از بزرگی مقام، مراتب علمی او نیست؛ تا حدی تحصیلات داشت و قریب الاجتهاد بود؛ ولیکن در نتیجه ریاضات م‌مادی، به مقامات عالی رسیده بود. سؤال کردم که معروف است شما با او مسافرت م‌موزی به قم کرده‌اید؛ تبسمی کرد و گفت: بلی؛ مسافرت عجیبی بود. تمنا کردیم تفصیل مسافرت که شرح آن را اجمالاً از «کجوری» شنیده بودم، از زبان خودشان بشنوم. میرزا طاهر که تا آن ساعت سر به مُک‌کا گذاشته و خوابیده بود، برخاست و نشست و به پشتی کنار کرسی تکیه داد و چنین گفت: در زمستان سی - چهل سال پیش، شنیدم میرزا نصرالله لک که به زیارت رفته بود، از خراسان برگشته، در تهران در مدرسه «ملا آقا رضا» واقع در سرچشمه که حالا معروف به خیابان سیروس است، منزل کرده و قصد عزیمت به عتبات دارد. در غروب آفتاب که برف کم‌کم می‌بارید و زمین سفید شده بود، از خانه خارج شده، به مدرسه ملا آقا رضا رفتم و به حجره‌ای که در آنجا منزل داشت، وارد شدم. بعد از سلام و علیک، در روی حصیری که نصف حجره را مفروش کرده بود، نشستم و جویای حال یکدیگر شدیم. گفت: به، امشب شب جمعه است. با سر، جواب مثبت دادم. پرسید: تا به حال به قم مشرف شده‌اید؟ گفتم: تاکنون سعادت یاری نکرده است. استعلام کرد که میل دارید با هم به قم برویم؟ (در آن ایام، مسافرت‌ها با اسب و قاطر و کجاوه صورت می‌گرفت.) نگاهی از روی حیرت به صورتش انداختم و مقصودم این بود که در آن وقت شب با نزول برف و سورت سرما و فقد وسایل، چه تکلیفی است می‌کند! معنای تعجب مرا دریافت و گفت: به موضوع تاریکی شب و برف و سرما و مرکوب (مرکب) اهمیت ندهید؛ فقط بگویید که به این مسافرت میل دارید، یا نه؟ گفتم: حاضرم. پرسید: وضو دارید؟ جواب دادم: بلی. گفت: باید با حضور من مجدداً وضو بگیرید. آب در کوزه حاضر بود؛ در داخل حجره، در قسمتی که فرش نداشت، وضو گرفتم. مشا‌الیه برخاست و درب حجره را از داخل بست و در وسط اتاق ایستاد؛ دست مرا گرفت و گفت: چشم برهم گذارید و صلوات بفرستید؛ هروقت دست شما را فشار دادم، چشم باز نمایید. به فرموده عمل کردم؛ دیده بر هم نهادم و به ذکر صلوات پرداختم؛ بلا فاصله، احساس کردم که دستم را فشار می‌دهد. چشم گشودم، خود را در محوطه وسیعی یافتم؛ درحالی‌که در کنار حوض بزرگی ایستاده‌ام و در مقابل، ایوان بزرگ آئینه‌کاری و یک جفت گلدسته بلند، نمایان و پیدا است که زیارتگاه است. جمعیت زیادی به قصد زیارت به ایوان داخل و خارج می‌شدند و

شمع‌های بسیاری در سوزوگداز می‌باشد. محوطه ایوان، روشن است. میرزا نصرالله گفت: اینجا صحن قم و معروف به صحن جدید است. اگر میل زیارت داشته باشید، می‌توانیم به حرم داخل شویم. به طرف کفش‌کن رفتیم. کفش‌ها را در آورده، از ایوان گذشته و به حرم داخل شدیم. زیارتنامه خوان‌ها با صدای بلند به خواندن زیارتنامه مشغول بودند. ما هم پس از طواف به دور ضریح، به قرائت زیارتنامه پرداختیم. جماعت زوّار کماکان در رفت‌وآمد بودند. پس از اتمام زیارت، از حرم خارج شده، به صحن آمدیم. میرزا نصرالله اظهار داشت: مقبره شیخون که از علمای معروف اسلام هستند، در همین نزدیکی و در قبرستان جوار صحن است. حالا که به اینجا آمده‌اید، چنانچه موافقت دارید، با هم برویم و فاتحه آنجا بخوانیم. با اینکه شب است، راه آنجا را بلدیم. روی موافقت نشان دادم. با هم از صحن خارج شده، در تاریکی شب از میان قبور گذشتیم و به مقبره که یک جفت گنبد کاشی‌کاری داشت، رسیدیم. به مقبره داخل شده، فاتحه خواندیم. نامبرده دوباره عنوان کرد که قبر شیخ صدوق، در همین نزدیکی‌هاست. می‌دانید این شخص چقدر به عالم اسلام خدمت کرده است؛ برویم به آنجا نیز فاتحه بدهیم. این تکلیف را پذیرفته، به مقبره شیخ صدوق که آن هم گنبد کوچک کاشی‌کاری داشت، رفتیم. پس از ادای فاتحه، مجدداً از در شرقی به صحن برگشتیم. در کنار همان حوض کذایی که در بدو ورود به آنجا رسیده بودیم، ایستادیم. جمعیت زوّار قدری کمتر شده؛ ولی باز در رفت‌وآمد بودند. در این موقع، من از میرزا طاهر پرسیدم که آیا برف به قم هم باریده بود؟ پاسخ داد که هوا آنجا صاف و برف نیامده بود. میرزا طاهر به حکایت خود ادامه داد و گفت: درحالی که کنار حوض ایستاده بودیم، میرزا نصرالله با دست خود به طرف حرم اشاره کرده، از من سؤال نمود که در اینجا باز کاری دارید؟ یعنی می‌خواهید دوباره به زیارت بروید؟ پاسخ دادم که به حدّ کافی زیارت کرده‌ایم. پرسید: آیا قصد مراجعت دارید؟ جواب مثبت دادم. دست مرا مطابق دفعه قبل در دست گرفت و گفت: مسئله مهمی نیست؛ فقط چشم بر هم بگذارید و همان قسم که قبلاً دستور داده‌ام، صلوات بفرستید و هروقت دست شما را فشردم، چشم بکشایید. اطاعت کردم. دیده بر هم نهادم. باز بلافاصله، دستم را فشار داد؛ چشم باز نموده، خود را در حجره معهود یافتیم. پس از شرح حکایت، مذاکرات زیادی راجع به ریاضات پیش آمد. به قدر دو ساعت، در خانه میرزا طاهر بودیم. سپس، برخاستم. آقای امام که فعلاً هم در تهران هستند، به منزل خویش رفتند. بنده هم به کلبه خویش مراجعت نمودم. شرح ملاقات و مذاکرات، برحسب تقاضای دوست عزیز و محترم آقای دکتر باستان به رشته تحریر در آمد. مورخه ۱۱ اردیبهشت ۱۳۳۰، اصائلو^۱.

۱-۶. گزارشگران طّی الارض میرزا طاهر تنکابنی

پیش از کاربرست معیارهای نقد (مقایسه سال‌ها با یکدیگر)، ضروری است ارکان گزارش مذکور بررسی

۱. باستان، *افسانه زندگی*، ص ۱۷۷-۱۸۱؛ همو، «معراج میرزا طاهر تنکابنی»، یغما، ص ۴۳۷-۴۳۹.

شوند که عبارت‌اند از: زیست‌نامه میرزا نصرالله لک، میرزا طاهر تنکابنی، اسماعیل اُصانلو مدیرالدوله، میرزا محمود امام جمعه زنجان و سال بنای صحن آیینه (جدید - اتابکی) بررسی شود.

۱-۱-۶. زیست‌نامه میرزا نصرالله لک

گفتنی است که در کتاب‌های تراجم، به احوال مرحوم میرزا نصرالله لک اشاره‌ای نشده است؛ تنها ابراهیم خان کجوری و میرزا طاهر تنکابنی، اشاره‌ای کوتاه به شرح حال او کرده‌اند که در ادامه می‌آید: مدیرالدوله اُصانلو، اطلاعات راهگشایی درباره میرزا نصرالله لک نداشته، بلکه با واسطه درباره پیشینه قومی او اشاراتی دارد. او در این باره می‌نویسد: «مرحوم میرزا ابراهیم خان کجوری، رئیس دفتر شهرداری تهران که مردی باتقوی و راست‌گفتار بود، بارها از خوارق عادات میرزا نصرالله لک که از اقوام و خویشان در مازندران و کجور از معاریف اکراد (الوار) بوده‌اند، حکایت‌ها می‌کرد (لک، طایفه‌ای است از طوایف لرستان که نادرشاه افشار قسمتی از آنها را به مازندران کوچانیده است)؛ از جمله می‌گفت که میرزا نصرالله، در زمان حیات خود، با میرزا طاهر تنکابنی معروف به فقیه، دوست و محشور بود.^۱ میرزا طاهر تنکابنی نیز اطلاعات قابل توجهی درباره میرزا نصرالله لک ارائه نکرده است. او در باره او می‌گوید: «میرزا نصرالله، شخص عدیم‌النظیر و بزرگواری بود. مقصود از بزرگی مقام، مراتب علمی او نیست؛ تا حدی تحصیلات داشت و قریب الاجتهاد بود؛ ولیکن در نتیجه ریاضات متمادی، بمقامات عالی رسیده بود.»^۲ به نظر می‌رسد که شخصیت میرزا نصرالله لک چندان روشن نیست؛ زیرا نه از نیای پدری او اطلاعاتی در اختیار هست و نه از زیست علمی او.

۲-۱-۶. زیست‌نامه میرزا طاهر تنکابنی

میرزا طاهر^۳ تنکابنی (۱۲۸۰-۱۳۶۰ق) روز پنجشنبه ۱۸ محرم‌الحرام ۱۲۸۰ قمری، در قریه «کردی چال» از توابع کلاردشت مازندران متولد شد. تا یازده‌سالگی در موطن خود به سر برد. سپس، تا ۱۶ سالگی در بلوک لنگای تنکابن به تحصیل مقدمات اشتغال داشت. بعد از آن، به تهران آمد و مقدمات علوم را در آنجا فرا گرفت و از محضر عالمان پایتخت بهره برد. او در معقول، شاگرد میرزا محمدرضا قمشه‌ای، آقاعلی مدرّس و میرزا ابوالحسن جلوه بود. میرزا طاهر تنکابنی، یکی از شاگردان خاصّ مرحوم جلوه بود. او در درس میرزای جلوه که هفتاد تن شرکت می‌کردند، یکی از شاگردان کوشا و باهوش او بود.

۱. باستان، *افسانه زندگی*، ص ۱۷۷-۱۷۸.

۲. همان، ص ۱۷۸.

۳. در برخی کتاب‌های تراجم، از «میرزا طاهر» به «میرزا محمد طاهر» یاد کرده‌اند (صفوت تبریزی، *داستان دوستان*، ص ۱۱۹؛ معلم حبیب‌آبادی، *مکارم الآثار*، ج ۷، ص ۲۳۰۰؛ صدوقی سها، *تاریخ حکما و عرفای متأخر*، ص ۳۰۲). شاید به جهت اختصار، «محمد» حذف گردیده است.

بنابراین، استاد بر دانش و مکانت علمی شاگرد خویش اذعان و تصریح می‌کرد و شاگردان را در مباحث علمی به او ارجاع می‌داد. میرزا طاهر تنکابنی پس از درگذشت میرزای جلوه، به تدریس فلسفه، ریاضیات، طب و نجوم اشتغال جست. میرزا طاهر پنجاه سال به تدریس مشغول بود و تخصص او در فلسفه مشایی بود. کتاب *قانون* را چندین دوره تدریس کرد و بر آن حواشی نگاشت. او همواره به تدریس و مذاکرات علمی در مدرسه قبر علی خان و سپهسالار اهتمام می‌کرد. از او به «أفضل المتأخرین»، علامه فیلسوف نحریر یاد شده است. او بر اثر مطالعه و هوش فراوان، کتاب متحرک بود. زبان ترکی و عربی را به‌خوبی می‌دانست. بسیاری از فضلاء آن عصر، از شاگردان او بودند که از میان آنان می‌توان به افراد ذیل اشاره کرد: علی اصغر حکمت، رشید یاسمی، عبدالعظیم قریب، دکتر علی اکبر سیاسی، سید محمدباقر عرشاهی سبزواری، میرزا هاشم آملی، دکتر موسی عمید، بدیع الزمان فروزانفر، سید کاظم عصّار، سید ابوطالب زنجانی، علامه شعرانی، مدرس رضوی (سید محمدتقی)، شیخ اسماعیل کلباسی، شیخ یدالله نظریاک، جواد مصلح شیرازی، آیت‌الله سید شهاب‌الدین نجفی مرعشی، غلامرضا کیوان سمعی و میرزا عبدالکریم روشن. میرزا طاهر، دارای کتابخانه نفیسی بود که دانشیان تراجم از آن یاد کرده‌اند. او در دوره اول مجلس شورای ملی نائب رئیس آن گردید. در جنگ جهانی اول (۱۳۳۴ق)، به عتبات کوچ کرد و مدتی در موصل اقامت گزید. این مهاجرت، چهار سال طول کشید. به دلیل برخی رویدادها در زندگانی او، از سال ۱۳۱۱ شمسی، تبعید و زندانی گردید. او انسانی فرهیخته، خوش‌بین، مؤمن، منیع الطبع، خیرخواه و یاریگر افتادگان بود. در اواخر عمر، به بیماری مبتلا شد. اطبا او را از مطالعه ممنوع کردند. بنابراین، بسیار دلتنگ شد؛ تا جایی که از خداوند مرگ خویش را می‌طلبید؛ تا اینکه در روز جمعه ۱۴ آذر ۱۳۲۰ شمسی، مطابق با ۱۸ ذی‌قعدة ۱۳۶۰ قمری، در ۸۰ سالگی، بر اثر ذات‌الریه دیده از جهان فرویست و برحسب وصیت، کنار آرمگاه استادش، میرزای جلوه در ابن‌بابویه دفن گردید. در تشییع جنازه او، رئیس و تعدادی از نمایندگان مجلس شورای ملی، برخی از وزیران، رئیس دیوان عالی کشور، جمعی از قضات عالی‌رتبه، عده‌ای از استادان دانشگاه و جمع کثیری از معارف‌گیلان و مازندران و تنکابن شرکت کردند.^۱

۱. صفوت تبریزی، *داستان دوستان*، ص ۱۱۹-۱۲۰ و ۱۲۱؛ شیخ آقابزرگ تهرانی، *طبقات أعلام الشیعة*، ج ۱۵، ص ۹۷۳-۹۷۴؛ همو، *الذریعة*، ج ۱۱، ص ۴۶؛ محسن امین، *أعیان الشیعة*، ج ۲، ص ۳۸۸؛ معلم حبیب‌آبادی، *مکرم الآثار*، ج ۷، ص ۲۳۰-۲۳۰۶؛ حسن امین، *مستدرکات أعیان الشیعة*، ج ۳، ص ۱۰۶؛ همان، ج ۶، ص ۲۱۳؛ صدوقی سها، *تاریخ حکما و عرفای متأخر*، ص ۱۷۷، ۳۸۰، ۳۸۲، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۹، ۳۹۳ و ۴۰۱؛ لجنة العلمیة فی مؤسسة الإمام الصادق، *معجم طبقات المتکلمین*، ج ۵، ص ۲۲۷؛ مرسلوند، *زندگی‌نامه رجال و مشاهیر ایران*، ج ۳، ص ۱۴۴، ۳۲۸؛ همان، ج ۵، ص ۱۶۸؛ جواهر کلام، *تربت پاکان قم*، ج ۲، ص ۱۰۶؛ همان، ج ۳، ص ۱۴۳؛ همان، ج ۴، ص ۲۱۴۱؛ یوسفی‌نیا، *تاریخ تنکابن*، ص ۵۳۵.

۳-۱-۶. زیست‌نامه اسماعیل اُصانلو مدیر الدوله

«اسماعیل اُصانلو»، ملقب به «مدیر الدوله»، یکی از اشراف زنجان بود. از او اطلاعات چندانی در اختیار نگارنده نیست. او در دوره نخست وزیری علی سهیلی، معاون شهرداری شد و در سال ۱۳۲۹-۱۳۳۰ ش، استاندار کرمانشاه بود.^۱ آیت‌الله شبیری زنجان‌ی در باره او می‌گوید: «اسماعیل اُصانلو مدیر الدوله، از اشراف رجال زنجان بود. من او را ندیدم؛ ولی شنیده‌ام آدم باکمال و اهل قلم بوده است».^۲

۴-۱-۶. زیست‌نامه میرزا محمود حسینی زنجان‌ی

سید محمود حسینی موسوی زنجان‌ی، معروف به «میرزا محمود امام جمعه مجتهد زنجان‌ی»، فرزند سید ابوالفضائل، در سال ۱۳۰۹ ق متولد شد. مقدمات و سطوح اولیه را در زنجان نزد شیخ محمدعلی خوئینی، میرزا عباسقلی، آخوند ملا سبزعلی و حاج شیخ جواد طارمی خواند و سپس، منظومه حکمت و اسفار را از میرزا مجید زنجان‌ی آموخت و از درس شیخ غلامحسین فقیه زنجان‌ی و آخوند ملا قربانعلی، مجتهد معروف زنجان استفاده کرد و سپس، کفایة الأصول را نزد آقا میرزا عبدالله زنجان‌ی تحصیل کرد. مدتی از درس خارج میرزا عبدالله کاوندی، از شاگردان میرزای شیرازی بهره برد. او در ۱۳۳۰ ق، در بیست‌ویک‌سالگی برای تکمیل علوم دینی، به نجف رفت و در دروس سید محمدکاظم یزدی، شریعت اصفهانی و آقا ضیاء عراقی شرکت جست. در سال ۱۳۳۷ ق به زنجان بازگشت مجدداً در سال ۱۳۳۹ ق به نجف رفت و در دروس میرزای نائینی و شیخ محمدحسین اصفهانی، معروف به «کمپانی» حضور یافت و پس از رسیدن به مقام اجتهاد، به زنجان بازگشت. او به همراه دو تن از فقیهان زنجان‌ی، از سوی مردم زنجان به نمایندگی در مجلس مؤسسان انتخاب گردید. میرزا محمود امام جمعه مجتهد زنجان‌ی، در مخالفت با سلطنت رضاخان پهلوی، مجلس را ترک کرد. در سال ۱۳۶۵ ق به نجف بازگشت. مرحوم حاج آقا حسین قمی بر ماندن او در نجف اصرار می‌کرد. وی در آغاز مرجعیت آیت‌الله بروجردی وارد قم شد و مرحوم آیت‌الله بروجردی برای او احترام خاصی قائل بود. سرانجام در سال ۱۳۷۴ ق، هنگام مراجعت از مشهد، در تهران از دنیا رفت. جنازه‌اش به نجف اشرف انتقال یافت و مرحوم آیت‌الله سید عبدالهادی شیرازی بر او نماز خواند و در یکی از حجره‌های صحن علوی دفن گردید و برای او در نجف، مجلس فاتحه‌ای از سوی آقایان: شیخ عبدالکریم زنجان‌ی و میرزا باقر زنجان‌ی برگزار گردید.^۳

۱. مرسلوند، زندگی‌نامه رجال و مشاهیر ایران، ج ۴، ص ۲۶۸.

۲. شبیری زنجان‌ی، جریحه‌ای از دریا، ج ۲، ص ۵۲۰.

۳. آقابزرگ تهرانی، طبقات اعلام الشيعة، ج ۱۷، ص ۳۰۳-۳۰۵؛ غروی، مع علماء النجف الأشرف، ج ۲، ص ۴۷۴؛ موسوی زنجان‌ی، تاریخ زنجان، علماء و دانشمندان، ص ۹۸-۱۰۰؛ مرسلوند، زندگی‌نامه رجال و مشاهیر ایران، ج ۳، ص ۱۱۰-۱۱۱.

۵-۱-۶. صحن آئینه حرم حضرت معصومه (س)

حرم حضرت معصومه (س) در قم، دارای دو «صحن عتیق» و «صحن آئینه» (صحن جدید یا صحن اتابکی) است. صحن آئینه، از بناهای میرزا علی اصغر خان اتابک، نخست وزیر ناصرالدین شاه قاجار است. ساخت آن در سال ۱۲۹۵ ق شروع گردید و پس از هشت سال، در سال ۱۳۰۳ ق پایان یافت.^۱

۲-۶. بررسی و اعتبارسنجی طّی الأرض میرزا طاهر تنکابنی

پذیرش گزارش طّی الأرض میرزا طاهر تنکابنی، توسط میرزا نصرالله لک، با دشواری‌هایی روبه‌روست که در ادامه، به آن اشاره می‌شود: فاصله میان وقوع رویداد و نقل و ثبت آن: توضیح آنکه یکی از آسیب‌های جدی که صحت و اعتبار گزارش‌های تاریخی و تراجمی را در معرض تهدید و تردید قرار می‌دهد، فاصله زمانی جدی بین رویداد و نقل و ثبت آن رویداد است.^۲ طبق گزارش مدیر الدوله، او و امام جمعه مجتهد زنجان‌ی در سال ۱۳۲۲ ق به دیدار میرزا طاهر تنکابنی می‌روند. میرزا طاهر تنکابنی، «طّی الأرض» را مربوط به سی - چهل سال پیش از ۱۳۲۲ ق عنوان می‌کند. بر این اساس، این رویداد می‌بایست در سال ۱۲۹۲ ق یا ۱۲۸۲ ق روی داده باشد که طبعاً در آن سال، از این رویداد سی یا چهل سال گذشته است. اسماعیل اُصانلو مدیر الدوله نیز در نوشته‌ای به تاریخ ۱۳۳۰/۲/۱۱ ش، برابر با ۱۳۷۰/۷/۲۵ ق، یعنی ۴۸ سال بعد، آن را ثبت کرده است.

اسماعیل اُصانلو مدیر الدوله می‌نویسد: در تاریخ ۱۳۲۲ هجری قمری، آقای میرزا محمود امام جمعه مجتهد زنجان‌ی به من تکلیف کردند که به عیادت میرزا طاهر تنکابنی که مدتی در بستر بیماری است، برویم.^۳ در زیست‌نامه میرزا محمود مجتهد زنجان‌ی، اشاره گردید که او در سال ۱۳۰۹ ق متولد شد. بنابراین، میرزا محمود امام جمعه مجتهد زنجان‌ی در سال ۱۳۲۲ ق، سیزده‌ساله بوده است. او چگونه به اسماعیل اُصانلو مدیر الدوله تکلیف می‌کند که به اتفاق به عیادت میرزا طاهر تنکابنی بروند؟

در زیست‌نامه میرزا طاهر تنکابنی اشاره گردید که او در سال ۱۲۸۰ ق متولد شده است. سپس، در ۱۶ سالگی (۱۲۹۶ ق) برای ادامه تحصیلات حوزوی، وارد حوزه علمیه تهران شده است. از سوی دیگر، اسماعیل اُصانلو مدیر الدوله، جریان «طّی الأرض» را در سال ۱۳۲۲ ق، از زبان میرزا طاهر تنکابنی نقل کرده است (یعنی در ۴۲ سالگی میرزا طاهر تنکابنی) که میرزا طاهر گفت: سی - چهل سال پیش، جریان «طّی الأرض» رخ داد. حال، اگر سی سال را مبنا قرار دهیم، میرزا طاهر در آن زمان، ۱۲ ساله بوده است؛ درحالی‌که میرزا طاهر در آن زمان، هنوز برای تحصیل دروس حوزوی، وارد تهران نشده است؛ ضمن

۱. فیض، گنجینه آثار قم، ج ۱، ص ۵۷۹؛ ناصر الشریعه، تاریخ قم، ص ۱۹۲.

۲. حسن بگی، آسیب‌شناسی نقد و تحلیل تاریخ، ص ۱۷.

۳. باستان، افسانه زندگی، ص ۱۷۷-۱۸۱؛ همو، «معراج میرزا طاهر تنکابنی»، یغما، ص ۴۳۹-۴۳۷.

اینکه در آن زمان، صحن جدید یا آئینه (صحن اتابکی) هنوز ساخته نشده است؛ زیرا گفته شد ساختن صحن آئینه (صحن اتابکی) از سوی میرزا علی‌اصغر خان اتابک، در سال ۱۲۹۵ ق شروع گردید و پس از هشت سال، در سال ۱۳۰۳ ق پایان یافت. اگر مبنا را چهل سال بگیریم که با ابهام بیشتری روبه‌رو می‌شویم؛ زیرا در آن وقت، میرزا طاهر ۲ ساله بوده و از سویی، صحن آئینه نیز بیست و یک سال بعد ساخته شده است.

۷. نتیجه‌گیری

دانش تراجم به دلیل میان رشته‌ای بودن، از دانش تاریخ بهره‌های فراوان می‌برد. یکی از راه‌های پالایش گزارش‌های تاریخی، «مقایسه سال‌ها با یکدیگر» به منظور اعتبارسنجی گزارش‌هایی است که در کتاب‌های تراجم نقل شده است. این روش علمی، از گذشته همواره مورد توجه محدثان، مورخان و تراجم‌نگاران بوده است. آنان با بهره‌گیری از این معیار، به اعتبارسنجی گزاره‌های حدیثی، تاریخی، تراجمی و کتاب‌شناسی اقدام کرده‌اند. با مقایسه سال‌های نقل رویداد و سال بنای صحن آئینه (اتابکی)، روشن گردید گزارش «طی الأرض میرزا طاهر تنکابنی» که در برخی کتاب‌ها، مجلات و سایت‌های اینترنتی به میرزا طاهر تنکابنی نسبت داده‌اند، نمی‌تواند صحیح باشد؛ زیرا علاوه بر پدیداری فاصله میان نقل کرامت «طی الأرض میرزا طاهر تنکابنی» و ثبت آن از یک سو، و ناهماهنگی میان سال تولد میرزا محمود مجتهد امام جمعه زنجان و سال تقاضای او از اسماعیل‌اصانلو مدیر الدوله برای رفتن به عیادت میرزا طاهر تنکابنی از سوی دیگر، پذیرش این گزارش با چالش جدی روبه‌رو می‌شود. همچنین، ناهماهنگی میان سال تولد میرزا طاهر تنکابنی، سال ورود او به حوزه علمیه تهران و سال نقل کرامت از سوی او، همگی دلالت بر ناصحیح بودن انتساب کرامت «طی الأرض» به میرزا طاهر تنکابنی می‌کند.

منابع

قرآن کریم.

- آقابزرگ تهرانی، محمد محسن، ۱۴۳۰ق، *طبقات أعلام الشيعة*، بیروت، دار إحياء التراث العربی.
- آقابزرگ تهرانی، محمد محسن، ۱۴۰۳ق، *الذريعة إلى تصانيف الشيعة*، بیروت، دار الأضواء.
- ابن اثیر، علی بن محمد، ۱۴۰۹ق، *اسد الغابة فی معرفة الصحابة*، بیروت، دار الفكر.
- ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، بی تا، *الإصابة فی تمييز الصحابة*، بیروت، دار الکتب العلمیة.
- ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، ۱۳۲۵ق، *تهذیب التهذیب*، بیروت، دار صادر.
- ابن سعد، محمد بن سعد، ۱۴۱۴ق، *الطبقات الكبرى*، بیروت، دار الفكر.
- ابن عبد البر، یوسف بن عبد الله، ۱۴۱۵ق، *الإستیعاب فی معرفة الأصحاب*، بیروت، دار الکتب العلمیة.
- ابن عساکر، علی بن حسن، ۱۴۱۵ق، *تاریخ مدينة دمشق*، بیروت، دار الفكر.
- ابن میثم بحرانی، علی بن میثم، ۱۴۰۶ق، *قواعد المرام فی علم الکلام*، قم، مکتبه آیت الله العظمی المرعشی النجفی.
- ابن هشام، عبد الملك بن هشام، بی تا، *السيرة النبوية*، بیروت، دار إحياء التراث العربیة.
- ابومخرمه، طیب بن عبد الله، بی تا، *قلادة النحر فی وفيات أعيان الدهر*، بیروت، دار المنهاج.
- ابونعیم، احمد بن عبد الله، بی تا، *معرفة الصحابة*، بیروت، دار الکتب العلمیة.
- ابوالفرج اصفهانی، علی بن الحسن، ۱۴۱۶ق، *مقاتل الطالبین*، قم، الشریف الرضی.
- امین، حسن، ۱۴۱۸ق، *مستدرکات أعيان الشيعة*، بیروت، دار التعارف.
- امین، محسن، ۱۴۰۳ق، *أعيان الشيعة*، بیروت، دار التعارف.
- باستان، نصرت الله، ۱۳۴۴، *افسانه زندگی*، تهران، انتشارات جاویدان.
- باستان، نصرت الله، ۱۳۴۴، «معراج میرزا طاهر تنکابنی»، *مجله نیما*، شماره هشتم.
- بیاضی، علی بن یونس، بی تا، *الصرائط المستقیم إلى مستحقى التقديم*، تهران، المکتبة المرتضوية لإحياء الآثار الجعفریة.
- جواهر کلام، عبدالحسن، ۱۴۲۴ق، *تربت پاکان قم*، قم، انصاریان.
- حسن یگی، علی، ۱۳۹۶، *آسیب شناسی نقد و تحلیل تاریخ*، اراک، دانشگاه اراک.
- حسن ییگی، علی، ۱۳۸۵، *گنابادیه*، قم، انتشارات سبط النبی.
- حیدر، اسد، ۱۴۰۳ق، *الإمام الصادق والمذهب الأربعة*، بیروت، دار الکتب العربی.
- خطیب بغدادی، احمد، ۱۴۰۵ق، *الکفایة فی علم الروایة*، بیروت، دار الکتب العربی.
- خطیب بغدادی، احمد، ۱۴۱۷ق، *تاریخ بغداد*، بیروت، دار الکتب العلمیة.
- زریاب خویی، عباس، بی تا، *بزم آورد*، تهران، انتشارات علمی.
- زمخشري، محمود بن عمر، بی تا، *الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل وعیون الأقاویل فی وجوه التأویل*، قم، نشر ادب الحوزة.
- شیرازی زنجانی، موسی، ۱۳۹۰، *جرعه ای از دریا*، قم، مؤسسه کتاب شناسی شیعه.
- شهرستانی، محمد بن عبد الکريم، ۱۴۳۰ق، *نهاية الأقدام فی علم الکلام*، قاهره، مکتبة الثقافیة الدینیة.
- صدوقی سها، منوچهر، ۱۳۸۱، *تاریخ حکما و عرفای متأخر*، تهران، انتشارات حکمت.

- صفوت تبریزی، محمدعلی، ۱۳۲۸، *داستان دوستان یا تذکره ادبا و شعرای آذربایجان*، قم، چاپخانه قم.
- طوسی، محمدبن حسن، ۱۴۲۷ق، *رجال الطوسی*، قم، مؤسسة النشر الإسلامی.
- طوسی، محمدبن حسن، ۱۳۴۸، *إختیار معرفة الرجال المعروف برجال الکشی*، مشهد، دانشگاه فردوسی.
- علامه حلی، حسن بن یوسف، ۱۴۰۷ق، *کشف المراد*، قم، مؤسسة النشر الإسلامی.
- غروی، محمد، ۱۴۲۰ق، *مع علماء النجف الأشرف*، بیروت، دار الثقلین.
- غنی، قاسم، ۱۳۶۹، *تاریخ تصوف در اسلام*، تهران، زوار.
- فاضل مقداد، مقداد بن عبدالله، ۱۳۸۰، *اللوامع الإلهیة*، قم، مرکز النشر التابع لمکتب الاعلام الإسلامی.
- فخر رازی، محمدبن عمر، ۱۴۲۰ق، *مفاتیح الغیب*، بیروت، دار إحياء التراث العربی.
- فیض، عباس، ۱۳۴۹، *گنجینه آثار قم*، قم، چاپخانه مهر استوار قم.
- لجنة العلمية فی مؤسسة الإمام الصادق (ع)، ۱۴۲۴ق، *معجم طبقات المتکلمین*، قم، مؤسسة الإمام الصادق (ع).
- متقی هندی، علی بن حسام، بی تا، *کنز العمال*، بیروت، دار الرسالة.
- محسنی، محمدآصف، ۱۴۲۸ق، *صراط الحق*، قم، منشورات ذوی القربی.
- محقق داماد، مصطفی، ۱۳۷۸، *نخبگان علم و عمل ایران*، تهران، مرکز نشر علوم اسلامی.
- مدرسی طباطبایی، حسین، ۱۳۸۳، *میراث مکتوب شیعه*، ترجمه: سید علی قرانی و رسول جعفریان، قم، بی تا.
- مرسلوند، حسن، ۱۳۷۶، *زندگی نامه رجال و مشاهیر ایران*، تهران، الهام.
- مشیدی، جلیل، ۱۳۷۹، *کلام در کلام مولوی*، اراک، دانشگاه اراک.
- معلم حبیب آبادی، محمدعلی، ۱۳۷۴، *مکارم الآثار*، اصفهان، انجمن کتابخانه‌های عمومی اصفهان.
- موسوی زنجانی، ابراهیم، بی تا، *تاریخ زنجان، علماء و دانشمندان*، تهران، کتابفروشی مصطفوی - بوذرجمهری.
- ناصر الشریعه، محمدحسین، ۱۳۸۳، *تاریخ قم*، تهران، رهنمود.
- نراقی، مهدی، ۱۳۸۰، *أنیس الموحدين*، قم، نشر پیام مهدی (عج).
- یوسفی نیا، علی اصغر، ۱۳۸۸، *تاریخ تنکابن*، تهران، انتشارات آرون.